

AMBIVALENTNÁ POVAHA SÚČASNÝCH MÉDIÍ A ROZSAH MOŽNOSTÍ SOCIÁLNEJ PRÁCE REAGOVAŤ NA ICH PROBLÉMOVÉ DÔSLEDKY

AMBIVALENT NATURE OF CONTEMPORARY MEDIA AND A RANGE OF POSSIBILITIES OF SOCIAL WORK TO RESPOND TO THEIR PROBLEMATIC CONSEQUENCES

BRANISLAV MALÍK - PETRONELA ŠEBESTOVÁ

II. časť

ABSTRAKT

vo vedeckom príspevku mapujeme relačnú oblasť medzi sociálnou prácou a súčasnými médiami a komunikačnými technológiami. Zaoberáme sa v ňom nielen možnosťami, ktoré súčasné média sociálnej práci otvárajú, ale aj ich problémovými dôsledkami. Osobitá pozornosť je venovaná ambivalentnej povahe médií, kde sme najprv preskúmali ich odvrátenú stranu a predstavili širokú škálu spoločensky nežiaducich javov, ktoré dnes mediálne prostredie generuje. Následne sme médiá predstavili v role nástroja, prostredníctvom ktorého možno ich negatívne dopady na spoločnosť mierniť či eliminovať. Mapovanie uvedenej tematickej oblasti vyúsťuje do odporúčaní týkajúcich sa rozšírenia kompetenčnej oblasti sociálnej práce a profesionálnej prípravy sociálnych pracovníkov.

Kľúčové slová: sociálna práca, média, sociálna patológia, závislosť

ABSTRACT

In the article we cover relationships between social work and current media and communication technologies. We deal not only with the possibilities which current media open to social work but also with their problematic consequences. We focus on ambivalent nature of media where we first examine their dark side and introduce wide range of socially undesirable phenomena the media environment produce today. Furthermore, we present media in a role of a tool with which their negative impact on society can be reduced or eliminated. Our look at this area

concludes in recommendations related to broadening of competence field of social work and professional training of social workers.

Key words: social work, media, social pathology, dependent behaviour

Pokračovanie príspevku uverejnenom v č. 1/2019

Časť: Sociálna práca v on line prostredí

Otázkou tiež je, či dnes médiá ešte stále plnia aj funkciu sociálnej kontroly. Jej podstatou totiž je, že sa jedincom pod istým tlakom vstúpajú spoločenské normy garantujúce bezkonfliktné súžitie a kooperáciu jednotlivcov a skupín, ktoré danú spoločnosť tvoria, čím sa posilňuje jej sociálna súdržnosť. Dosahuje sa ňou požadovaná miera konformity, ktorá je podmienkou a garantom sociálneho poriadku a prevenciou pred anómiou. Uvedený mechanizmus však bezproblémovo funguje najmä v spoločenstvách a spoločnostiach, v ktorých existuje hodnotový konsenzus. Dnes však médiá šíria veľmi rôznorodé posolstvá, normy a hodnoty. Ako preferovaný či akceptovateľný vzor prezentujú aj také modely správania, ktoré sú často v príkrom rozpore so spoločenskými očakávaniami, resp. danou spoločnosťou uznávanými normami. Zdá sa, že prostredníctvom nich sa reprodukuje už len jediný typ identity a to identita človeka ako homo consumens. Sociálna kontrola ustúpila mediálnej. Tá však ľuďom vstúpuje iné normy, ako sú tie, ktoré sú podmienkou bezproblémového fungovania spoločnosti. Zjednodušene povedané, médiá dnes neprispievajú k reprodukcii občianskej spoločnosti, ale výhradne spoločnosti konzumnej.

Takáto relativizácia hodnôt má za následok nielen neukotvenosť mnohých ľudí v súčasnom svete, ale aj stratu opôr pre ich konanie a správanie. V prípade stále častejších aberácií v ľudskom správaní a konaní už nejde o stratu zábran pod vplyvom určitých krajných okolností (stres, psychoaktívne látky a pod.). Ide o to, že tu niet žiadnych pevných mantinelov usmerňujúcich a kanalizujúcich ľudské konanie a správanie. Ide tu len o improvizované, situačné, a teda aj neštandardné správanie – bezprostrednú impulzívnu (a teda aj nepredvídateľnú) reakciu na danú situáciu. Na takúto normatívnu bezbrehosť a hodnotovú indiferentnosť si človek zvyká aj v dôsledku okolností, za ktorých prebieha on-line komunikácia, ktorá dnes offline komunikáciu zatlačila úplne do úzadia. Komunikácia tvárou v tvár nás učí k rešpektu k osobe, s ktorou sme v rečovej interakcii, k dodržiavaniu elementárnych spoločenských noriem a pravidiel etikety. Tieto zábrany však z človeka často spadnú, ak komunikuje v anonymnom prostredí internetu. David Šmahel označuje takúto

sociálnu neviazanosť, stratu zábran a oprostenie sa od konvencií termínom disinhibícia. (2003, s. 150).

Žiaduce správanie býva dosahované aj prostredníctvom súboru istých sankcií. Pod vplyvom médií sa však dnes mení aj charakter sankcií, od ktorých sa očakáva, že povedú ku korekcii nežiaduceho správania a k jeho uvedeniu do požadovaného normálu. Ako uvádza Malík – ak napríklad v preddigitálnej ére bol pre mladého človeka najväčším trestom zákaz ísť von, dnes je to naopak. Ísť von totiž znamená aj to, že takto potrestaný jedinec sa musí odpútať od svojho počítača a (aj keď len dočasne) sa odpojiť od siete. (2013, s. 184). Spája sa tiež s obavou, že za uvedený čas premešká dôležité veci odohrávajúce sa v kyberpriestore, na ktorých nebude môcť byť účastný. Uvedená obava často nadobúda až chorobné prejavy a býva označovaná ako FoMO (Fear of Missing Out) – strach z toho, že niečo prepasieme, že nám niečo ujde. Týka sa najmä užívateľov sociálnych sietí, ktorých frustruje pocit, že premeškávajú niečo omnoho interesantnejšie a dôležitejšie, ako je práve to, čo aktuálne sledujú alebo na čom sa momentálne podieľajú. Príbuznou fóbiou je nomofóbia – strach z toho, že sa človek ocitne mimo dosahu signálu alebo že sa mu vybije batéria (na čo napríklad promptne zareagoval trh s power bankami).

Príčinou mnohých prejavov spoločensky nežiaduceho správania je aj stále rastúca frustrácia zasahujúca stále širšie vrstvy obyvateľstva. Tá môže mať veľmi rôznorodé príčiny, medzi nimi aj tie, ktoré generuje súčasné mediálne prostredie. Z nich pre ilustráciu uvedieme len niektoré:

- ⇒ V každodennom živote človek bežne nestretáva vzory a osobnostné typy, splňajúce médiami tlmočené kritériá (krásy, výkonnosti, úspešnosti a pod.). Nato sú príliš vzácne a výnimočné. Avšak tým, že sú mase recipientov denno-denne prezentované v médiách, budia dojem ich masového výskytu a tým aj ich normálnosti. Z okrajového javu sa tak umelo vytvára kánon normality, vo vzťahu ku ktorému musí byť každá reálna individualita pociťovaná ako nedostatočná, nenormálna či dokonca patologická. Takéto nastavenie normy je typickým atribútom konzumnej spoločnosti. Kalkuluje sa tu s tým, že čím väčšia masa obyvateľstva bude postavená mimo nej, tým väčší priestor sa vytvorí pre poskytovateľov tovarov a služieb, ktorí, ako to sľubuje reklama, nás do súladu s ňou uvedú. Profituje na tom najmä farmaceutický priemysel, kozmetické spoločnosti či odvetvie plastickej chirurgie. Kalkuluje sa tu s tým, že príroda nedokáže stvoriť také dokonalé telá, pleť či vlasy, ako to dokáže fotošop či iné korekčné počítačové programy. Snaha dostať uvedeným, v médiách inzerovaným, vzorom môže viesť k takým patologickým prejavom ako je anorexia, bulímia či bigorexia (závislosť na posilňovaní, resp. posilňovní). Iným ich možným negatívnym dôsledkom je dysmorfofóbia –

nadmerný kriticismus namierený k svojej vlastnej osobe prameniacy zo znepokojenia nad svojím vlastným výzorom či svojimi domnelými telesnými nedostatkami. Tento médiami sytený pocit nedostatočnosti vedie k strate sebaúcty. Riešením by mohla byť psychologická pomoc zameraná na jej obnovu, na uvedomenie si svojej vlastnej hodnoty a svojich silných stránok či posilňovanie resiliencie voči uvedeným mediálnym tlakom. Inak je človek ochotný urobiť „čokoľvek“, aby si vo svojom okolí vydobyl úctu, uznanie, obdiv či dosiahol obľúbenosť a tak aj akceptáciu svojej umelo podhodnotenej osoby, a to aj bez ohľadu na prostriedky a dôsledky takéhoto konania.

- ⇒ Zdrojom frustrácie mladých ľudí je aj obrovská diskrepancia medzi možnosťami a životnými perspektívami, ktoré majú v ich reálnom svete a živote a pestrosťou možností, ktoré im ponúkajú médiá a virtuálna realita. Na jednej strane je tu lákavá ponuka tovarov a služieb inzerovaných v médiách a na druhej strane príjmovovo limitované možnosti ich uspokojovania. Vďaka prehlbujúcim sa sociálnym nerovnostiam je veľká časť populácie vylúčená nielen z vlastníctva a užívania luxusných, ale aj bežných spotrebných tovarov a služieb a tiež z participácie na celej škále voľno-časových aktivít. Ako bolo už zmienené, médiá dnes reprodujú predovšetkým konzumný prístup k svetu či životu. Nie je však konzument ako konzument. Ľudia podvedome pociťujú rozdiel v tom, že zatiaľ čo väčšina populácie je umožnená konzumovať len obrazy, konzum skutočných vecí (statkov a služieb) je umožnený len nemnohým. Uvedená diskrepancia pôsobí na ich vedomie deštruktívne a frustrujúco.
- ⇒ Viaceré výskumy poukazujú tiež na to, že pocity nespravodlivosti v ľuďoch vzbudzujú aj statusy na sociálnych sieťach. Pri ich sledovaní ľudia nadobúdajú pocit, že ich priatelia majú lepší život, ako oni sami, usudzujúc tak podľa aktivít, ktoré prezentujú na sociálnych sieťach, zverejnených fotografií z miest, ktoré navštívili, dovoleníek, ktoré absolvovali, osláv a žúrov, na ktorých sa zúčastnili. Žiarlivosť a pocity nevôle či krivdy vyvoláva aj to, keď niekto zistí, že iný má viac „priateľov“, dostal viac lajkov či komentárov než oni sami.
- ⇒ Voľakedy bolo možné neúspech v určitej oblasti vykompenzovať úspechom v inej. Napr. zlé školské výsledky mohol žiak kompenzovať úspechmi v športovej či záujmovej oblasti. Neschopnosť obsadiť určitý mediálny priestor, etablovať sa v sociálnych sieťach a pod. sa však týmto spôsobom kompenzovať nedajú, nakoľko všetky ostatné oblasti života mladého človeka, v ktorých bolo dovtedy možné vydobýť si uznanie, stratili svoju predošlú kredibilitu, prípadne dosiahnutie uznania na tomto poli

stojí oveľa viac úsilia a námahy ako zaujať miesto na výslňi vo virtuálnom priestore. K uvedenému sa pridružuje i ďalšia negatívna okolnosť – prostriedky, ako tento cieľ dosiahnuť, nie sú už hodnotovo štruktúrované a odstupňované. Volí sa tu vždy ľahšia cesta – cesta obchádzania prekážok, morálnych hodnôt a nezriedka aj právnych noriem.

⇒ K umocňovaniu pocitov nespokojnosti so stavom súčasného sveta a spoločnosti a bezvýchodiskovosti vlastnej životnej situácie vedie aj poznanie, že z nich neexistuje žiadne reálne východisko. Zo stiesnených pomerov súčasnej spoločnosti unikajú do vlastného sveta, ako jej protiváhu si vytvárajú vlastné subkultúry a skupiny, avšak po čase zisťujú, že pravidlá, ktoré v nich vládnu, sú rovnako obmedzujúce, ako boli tie, z ktorých sa snažili uniknúť. Takto, rovnako ako hrdina Gombrowiczovho románu *Ferdydurke*, ktorý si uvedomí, že útek je len cestou do ďalšieho väzenia, dospievajú k poznaniu, že únik je len fikciou a sloboda len nerealizovateľným ideálom. Niektorí autori poukazujú tiež na to, že demokratické zriadenie vyspelých krajín bolo nebadane substituované mediokraciou. Jej zásadným problémom je to, že reprezentuje len negatívny variant slobody – slobody „od niečoho“, absentuje v nej však jej pozitívny rozmer – sloboda „k niečomu“, prípadne tieto možnosti sú tu dané len vo svojej virtuálnej podobe. Ako uvádza Malík, predpokladom ľudskej slobody je nielen to, že človeku je daná možnosť voľby (opcia), ale aj to, že tu súčasne existuje aj určitá reálna ponuka – medzi čím si môže voľiť, resp. vyberať, teda určité spektrum možností. Táto ponuka musí byť tiež zmysluplná. Tieto možnosti by mali predstavovať reálne alternatívy existujúcemu status quo. (2008, s. 75) Americký politológ Sheldon Wolin (2010) ide ešte ďalej, keď hovorí, že demokratický systém bol dnes pretransformovaný do tzv. invertovaného totalitarizmu, ktorý aj vďaka masívnej mediálnej manipulácii dokáže svoju totalitnú povahu skrývať pod rúškom deklarovaných humanistických ideálov či ochrany ľudských práv.

Jedným z ukazovateľov uvedenej frustrácie je aj nárast tzv. expresívneho násillia, o ktorom hovorí nemecký sociológ Wilhelm Heitmeyer, ktoré sa vybíja úplne náhodne, bez jasne identifikovateľného motívu, či cieľa. (In Pongs, 2000). Násillie tu už neplní funkciu nástroja nápravy príslušných pomerov, ale stáva sa len výrazom individuálneho iracionálneho zúfalstva a bezmocnosti tvárou v tvár nemožnosti tieto pomery zmeniť, t. j. len iracionálnym vybitím nahromadenej negatívnej energie. Násillie tu prestáva byť prostriedkom k dosiahnutiu určitých konkrétnych cieľov, ale stáva sa cieľom samým osebe – násillím pre násillie. Nespája sa so žiadnou doktrínou ani so žiadnou ideologicky vyprofilovanou skupinou. Je preto veľmi ťažko

predvídateľné a kalkulovateľné, keďže nevieme vopred vytypovať rizikové osoby, ani miesto a čas, kedy sa rozhodnú daný násilný skutok vykonať. Jeho prejavom je aj rastúci vandalizmus, ktorý už stratil akékoľvek ideové pozadie a teda aj pátos majúci potenciál uznania. Ak sa vandalizmus doteraz orientoval na ničenie symbolov reprezentujúcich establišment danej krajiny či jej mocenskú štruktúru, dnes sa jeho objektom stáva takmer všetko, čo je v daný moment po ruke. Nejde tu už o negáciu hodnôt, ktoré vyznáva spoločenská skupina, voči ktorej sa iná skupina ľudí odmietavo vyhraňuje, ale negáciu hodnôt ako takých. Pre sociálnu prácu je dôležitá predovšetkým skutočnosť, že takto naakumulovaná agresivita sa nevybíja len vo verejnom priestore, ale aj v prostredí domácností v podobe „nevyprovokovaného“ domáceho násilia. Poukazuje na to aj skutočnosť, že profil jeho aktérov sa začína zásadne vymykať doterajšej typológii jeho páchatel'ov (pochádzajúci z nižších sociálnych vrstiev, s nižším vzdelaním a pod.). Jeho ďalším príznakom je to, že táto agresivita sa neorientuje len smerom navonok, ale často býva presmerovaná aj k svojej vlastnej osobe, na čo poukazuje aj trend nárastu prípadov sebapoškodzovania. Svoj podiel má na ňom aj skutočnosť, že zodpovedajúci spoločenský status a uznanie sa v súčasnej spoločnosti už nedajú nadobudnúť pozitívne – tvorbou, budovaním niečoho, keďže pre aktivity uvedeného druhu nevytvára konzumná spoločnosť dostatočný priestor a možnosti, ale zväčša len negatívne – cestou deštrukcie a sebadeštrukcie.

Kľúčovou v hore naznačených súvislostiach sa potom stáva otázka, ako môže sociálna práca prispieť k eliminácii spomínaných negatívnych a problémových aspektov, ktoré so sebou prináša svet nových médií, komunikačných a informačných technológií. Treba si priznať, že jej možnosti na uvedenom poli sú pomerne obmedzené a úspechy na tomto poli nutne viazané na spoluprácu s inými pomáhajúcimi profesiami. Do úvahy treba zobrať aj to, že nápomocná tu môže byť zväčša len sprostredkovane – napríklad tým, že sa bude spolupodieľať na rozšírení reálnych opcíí, že sa bude zasadzovať za sociálnu spravodlivosť či odstraňovanie vypuklých sociálnych nerovností. Obdobným spôsobom môže (popri zdravotníkoch a psychológoch) sociálna práca participovať aj na liečení „závislosti“ od sociálnych sietí, závislosti na internetových hrách a pod. Napríklad tým, že bude svojimi nástrojmi podporovať a facilitovať zdravé medziľudské vzťahy či prirodzené a bezprostredné komunitné formy medziľudského súžitia. Pomerne veľký priestor sa pre ňu otvára aj pri odstraňovaní vyššie uvedených príčin a zdrojov masovej frustrácie. K redukcii sociálno-patologických javov môže prispieť najmä tým, že sa bude spolupodieľať na tom, aby sa aj reálny svet (svet fenoménov) stal rovnako prítiaživým ako ten virtuálny. Oblasť vzdelávania a kvalitného riadenia inštitúcií vzdelávania intenzívne rezonuje nielen na Slovensku, ale je vnímaná ako mimoriadne dôležitá téma aj

z pohľadu Európskej únie (Domokos 2009). Treba tiež priznať, že vzhľadom na súčasný stav sveta fenoménov (ekologická kríza, najmä environmentálne a ekonomicky podmienená masová migrácia, populačný rast, neustále regenerované vojnové konflikty a pod.) ide viac-menej o neuskutočniteľnú úlohu.

Výhodou sociálnej práce je to, že je nastavená ako disciplína s pomerne širokým vedným zázemím. To jej umožňuje vnímať veci v širších kontextoch či perspektívach. Odmietá preto vnímať závislosť a iné patologické formy vzťahovania sa človeka k svetu a iným ľuďom s preukázateľným mediálnym pozadím len ako zdravotný či psychologicko-psychiatrický problém, ale skúma ich aj v širších kultúrnych a sociálnych súvislostiach. Konkrétne to znamená, že ich neizoluje ako problém sám osebe, ale zaoberá sa nimi vždy v kontexte konkrétnej životnej situácie daného klienta a jeho rodinného, vrstovníckeho či pracovného prostredia. Práve v korekcii uvedených kontextov (napr. v rodinnej terapii) nachádza kľúč k riešeniu klientovho problému.

To čo platí aj pre ostatné živly, platí samozrejme aj pre médiá – médiá sú dobrý sluha, ale zlý pán. Doteraz sme svoju pozornosť orientovali na možnosti, ktoré má sociálna práca k dispozícii v prípade, že sa niektorým ľuďom vymknú spod kontroly. Teraz sa krátko zmienime o tom, ako môžu tieto technológie a médiá sociálnej práci slúžiť a prispievať k efektívnosti jej práce. Média sú dôležitým činiteľom, prostredníctvom ktorého sa môže jedinec zorientovať v problémoch, ktoré nie je schopný zvládnuť vo svojej vlastnej réžii a zistiť, kde a akým spôsobom môže vyhľadať odbornú pomoc. Umožňujú mu tiež bezprostredne sa nakontaktovať na sociálneho pracovníka, resp. iného odborníka (napríklad prostredníctvom telefonického či emailového kontaktu), prípadne môže ich prostredníctvom vyhľadať relevantné rady na príslušnom internetovom portáli alebo diskusnom fóre. To je prípad, keď si človek svoj problém alebo núdzny stav uvedomuje a rozhodne sa vyhľadať relevantnú odbornú pomoc buď vo forme poradenstva alebo kvalifikovaného intervenčného zásahu. Existujú však nielen ľudia, ktorí majú problém, ale aj ľudia, ktorí „sú problémom“. V uvedenom prípade nevyhľadáva človek s problémom sociálneho pracovníka, ale sociálny pracovník vyhľadáva problémových jedincov alebo problémové skupiny osôb. To, čo si vyžaduje súčasná doba je potom aj to, aby sa uvedená depistáž vykonávala aj v on-line prostredí.

Človek prekračuje hranice obvyklého správania najmä vtedy, ak sa ocitne v určitej patovej situácii, ktorú nevie adekvátne vyhodnotiť, prípadne ktorá si vyžaduje neodkladné riešenie, ktoré u neho evokuje stresovú reakciu inhibujúcu racionálny prístup k jej riešeniu. V takýchto prípadoch reaguje zvyčajne skratovo, bezhlavo, začína panikáriť a často sa uchýľuje k neštandardnému konaniu, ktoré môže nadobudnúť aj patologické prejavy. Ich krajným

dopadom možno predísť najmä urgentnou intervenciou, ktorá je dnes umožnená najmä široko dostupnými komunikačnými prostriedkami, prostredníctvom ktorých je možné poskytnúť okamžité dištančné on-line poradenstvo, resp. intervenciu. Relevantná intervencia sa v tomto prípade realizuje najčastejšie formou telefonickú alebo e-mailovej komunikácie, prostredníctvom skype alebo chatu, internetových poradní a pod. Výhodou uvedených foriem poradenstva, resp. intervencie je to, že ich možno poskytnúť vo viac-menej reálnom čase, bez ohľadu na priestorovú vzdialenosť poradcu, pomáhajúceho a klienta. Šetrí tak prostriedky a čas klienta, ktoré by inak musel investovať do fyzického kontaktu so sociálnym pracovníkom v role intervenčného, prípadne poradcu. Jej najväčšou devízou je teda to, že prichádza v čase, kedy je ešte možné situáciu efektívne zvládnuť. V tomto prípade ide o riešenie klientovej situácie alebo prípadu bez osobnej, prípadne simultánnej účasti zainteresovaných strán. Umožňuje tiež zapojiť do riešenia klientovho problému viacerých odborníkov, prípadne odbornú konzultáciu prípadu aj bez nutnosti ich fyzickej prítomnosti na jednom mieste, ktorá by bola inak viazaná na zložitú logistiku – koordináciu ich pracovných povinností či zladenie osobných voľnočasových priorít. Nevýhodou uvedenej interakcie je to, že výhradným zdrojom informácií o klientovi je v tomto prípade jeho vlastná interpretácia a posúdenie nepriaznivej situácie, v ktorej sa ocitol. Chýbajú tak dôležité sekundárne informácie, ktoré by poradca alebo intervent získal návštevou klienta v jeho prostredí, pozorovaním jeho neverbálnych prejavov. Na druhej strane výhodou niektorých z uvedených foriem komunikácie je to, že sa neuskutočňuje tvárou v tvár a tak mnohým klientom umožňuje hovoriť o svojich problémoch otvorenejšie. Anonymita, ktorá je jedným z aspektov uvedenej interakcie vytvára tiež prajnejšie prostredie pre oznamovanie prípadov a aktérov kriminálnych činov, páchatel'ov domáceho násillia a pod.

V nadpise príspevku zmienená ambivalentnosť médií sa prejavuje aj v tom, že súčasnú médiá a k nim viazané technológie nielen generujú pomerne početnú klientelu pre sociálnu prácu, ale zároveň jej poskytujú aj účinné nástroje, ktorými možno ich problémovým dôsledkom efektívne čeliť. Vyjadrujeme teda nádej, že aj v mediálne profilovanom a technologicky modifikovanom svete možno s prispáním sociálnej práce zachovať jeho ľudský rozmer.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

DOMOKOS, G. 2009. *The role of national languages in the rise of national identity in Europe* In: Pázmáneum to blindern: contributions to regional and cultural studies: Central Europe and Scandinavia. Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities 2009 . s.15-21 ISBN 978-963-206-76-2

MALÍK, B. 2013. *Občan a médiá*. In Goňcová, M. - Lysý, J. – Rybář, R. a kol. 2013. *Občan a občanská společnost*. Brno: Masarykova Univerzita. ISBN 978-80-210-6606-9.

MALÍK, B. 2008. *Pedagogický antropológia I. Antropologické pozadie výchovy*. Bratislava: Iris. ISBN 978-80-8153-006-7.

PONGS, A. 2000. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV, 268 s. ISBN 80-85866-59-5.

STEPTOE, A., SHANKAR, A., DEMAKAKOS, P., and J. WARDLE. 2013. Social isolation, loneliness, and all-cause mortality in older men and women. In *PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America)* [online]. Vol 110, no 15 [cit 8.7.2019]. ISSN-0027-8424. Dostupné na: <http://www.pnas.org/content/110/15/5797.full.pdf>

ŠMAHEL, D. 2003. *Psychologie a internet. Děti dospělými, dospělí dětmi*. Praha: Triton. ISBN 80-7254-360-1.

WOLIN, S. 2010. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 978-0691145891.

KONTAKT

PhDr. Petronela Šebestová, PhD.

Vysoká škola Danubius
Fakulta sociálních štúdií
Richterova ulica 1171
925 21 Sládkovičovo
E-mail: petronela.sebestova@gmail.com

doc. PhDr. Branislav Malík, CSc.

Vysoká škola Danubius
Fakulta sociálních štúdií
Richterova ulica 1171
925 21 Sládkovičovo
E-mail: bmalik@centrum.sk